

**Jerzy Franczak, *Zemsta wyobraźni*, Państwowy Instytut
Wydawniczy, Warszawa 2025, ss. 416**

Zemsta wyobraźni Jerzego Franczaka jest książką, której poszczególne teksty-ogniwa powstawały przy okazji premier różnych publikacji lub jako teksty naukowe, posłowania, sprawozdania z lektur nowości wydawniczych — ostatecznie okazała się jednak spójnym projektem wydanym z okazji setnej rocznicy ukazania się *Manifestu surrealizmu* André Bretona. Powstawała dość długo i należy do tych publikacji, których premiery nie można przewidzieć, ponieważ materiał do nich gromadzony jest przez lata i rozrasta się wraz z poszerzaniem pola badań, lecz można uznać ją za książkę wyczekiwaną i potrzebną wszystkim tym, którzy z różnych względów interesują się nurtem literatury podkreślającym możliwości i znaczenie wyobraźni. W projekcie Franczaka wyobraźnia nie jest utożsamiana ze zmyśleniem, konfabulacją — choć wiele omówionych przez badacza projektów opiera się na spekulacji i eksperymentach formalno-estetycznych, które pozwoliły na sondowanie przyszłości i zgłębienie zagadnień pozostających w polu uwagi teoretyków i laików (kwestia apokalipsy i zagłady świata); należałoby ją utożsamiać z pewną dyspozycją do podejmowania różnych form ryzyka i formułowania postulatów przy pomocy literatury. W Polsce badania nad wyobraźnią koncentrują się wokół pewnych repetycyjnie powracających strategii, chwytów i metafor oddających złożoność przede wszystkim poetyckich światów¹, publikacja Franczaka zaś nie wpisuje się w żaden z istniejących modeli badania wyobraźni; wywód literaturoznawcy cechuje swobodne prezentowanie autorskich interpretacji połączone nierzadko z autobiogra-

¹ Zob. M. Baranowska, *Surrealna wyobraźnia i poezja*, Czytelnik, Warszawa 1984; A. Stankowska, *Kształt wyobraźni. Z dziejów sporu o „wizję” i „równanie”*, TAIWPN Universitas, Kraków 1998; A. Jarzyna, *Imaginauci. Pismo wyobraźni w poezji Bolesława Leśmiana, Józefa Czechowicza, Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, Tadeusza Nowaka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego–TAIWPN Universitas, Łódź–Kraków 2017; P. Próchniak, *Nokturny. Z dziejów wyobraźni poetyckiej*, Paśaże, Kraków 2018.

ficznymi fragmentami nadającymi esejowi charakter wyznania z okresu adolescencji (choć nie tylko). Brak schematu charakterystycznego dla rozpraw naukowych nie jest aspektem podlegającym krytyce; swobodniejszy tok prezentowania „łupów własnej wyobraźni” to podstawowa reguła organizująca wypowiedź prowadzoną w mniej rygorystyczny, eseistyczny sposób. Odślanianie kolejnych kręgów literatury spod znaku wyobraźni przypomina chwalenie się autorską kolekcją, w skład której wchodzi różne formy artystycznej wypowiedzi. Nie zawsze wiedza z poetyki opisowej sprawdza się jako najbardziej „poręczne” narzędzie w procesie interpretacji; znacznie częściej badacz korzysta z tego, co oferuje antropologia literatury, socjologia i historia idei. Pluralizm metodologiczny sprawia, że *Zemsta wyobraźni* pozostaje lekturą wciągającą niemal do ostatniej strony, równie istotne okazują się zróżnicowane sposoby lektury wybranych utworów, ujawniające erudycję i łatwość kojarzenia różnych faktów, oraz zastąpienie kostycznego języka, cechującego niektóre rozprawy, znacznie przystępniejszym i dającym próbkę możliwości badacza, będącego również pisarzem.

Wyobraźnia to siła pozwalająca przeciwstawiać się nie tylko konwencjom, lecz również skostniałym światopoglądom, które okazują się niebezpieczne, ponieważ formatują myślenie i oddalają pokusę podejmowania namysłu nad kondycją ludzką w sposób niedoktrynalny. Choć większość tekstów nie reprezentuje literatury *non-fiction*, nawet te rozgrywające się w autorskich uniwersach bazują na społecznych lękach, obawach i niepokojach. W *Zemście wyobraźni* mamy do czynienia z wieloma sposobami opowiadania o świecie i to właśnie wybór pluralizmu gatunkowego wydaje się niewątpliwym atutem zbioru esejów. Bardziej zasadne od wskazywania niedostatków publikacji (prawie całkowita nieobecność poezji) wydaje się mnożenie hipotez dotyczących wzrostu zainteresowania wyobraźnią eksplorującą bardzo różne obszary działalności ludzkiej. Franczak puszcza w ruch maszynę skojarzeń i tekstów orbitujących wokół ludzkiej destrukcyjności i podatności na zranienie, która prowokuje do poszukiwania kolejnych światów powoływanych dzięki mocy wyobraźni. W *Zemście wyobraźni* pojawia się wiele diagnoz dotyczących społeczeństwa, wynika to z faktu, że do głosu dochodzą mistrzowie i mistrzynie obserwacji, którzy zdolni są powiedzieć o człowieku znacznie więcej niż specjaliści z innych dziedzin. Literatura jest więc istotnym składnikiem procesu propagowania pożądanych postaw i krytyki wszelkiego otamowywania tematów tabuizowanych i wypychanych poza ramy świadomości.

Projekt Jerzego Franczaka wypełnia niezagospodarowaną lukę, która domagała się uzupełnienia. Sposób, w jaki prowadzona jest w nim narracja, okazuje się nieciągły, jednak ze względu na pierwotny charakter składających się na publikację tekstów, jest to cecha instygująca i umożliwiająca swobodny dryf pomiędzy poszczególnymi całościami. Trudno nazwać *Zemstę wyobraźni* monografią konkretnego problemu; to przede wszystkim fascynujący i erudycyjny esej o echem i powidokach surrealizmu w kulturze europejskiej i światowej. Autor stworzył listę nazwisk powiązanych z surrealizmem, dzięki czemu jego publikację można potraktować jako przewodnik po prozie autorek i autorów należących do różnych generacji i hołdujących różnym estetykom. Znajdują się na niej między innymi: Leonora Carrington, Inger Christensen, Roland Topor, George Orwell, Aldous Huxley, Stanisław Lem, Herbert George Wells, Georges Perec, Cormac McCarthy, Serhij Żadan. Część z nich — dobrze znana polskim czytelnikom — doczekała się przekładów i komentarzy, część wciąż czeka na wnikliwych

interpretatorów i popularyzatorów. Franczak, dobierając bohaterów swojego opracowania, kierował się zasadą przyległości pewnych założeń, które stanowiły podstawę literackich projektów, a nie dostępnością tekstów w języku polskim. Niesie to za sobą określone konsekwencje — niektóre rozdziały i referowana w nich recepcja bazują na tłumaczeniach Franczaka, a polski czytelnik nie może dotrzeć do każdej publikacji i zmuszony jest zaufać badaczowi, który przytacza niektóre cytaty i sądy we własnym tłumaczeniu. Ma to swój niepowtarzalny urok: zdradza pasję i zaangażowanie, a także skłania do namysłu nad nieprzetłumaczonymi dotąd publikacjami poświęconymi wybranym autorkom i autorom *Zemsty wyobraźni*. Wiele przekładów jest już w Polsce dostępnych, jednak na inne wciąż czekamy i musimy posilkować się oryginałami lub tłumaczeniami na język angielski.

Najnowsza publikacja Franczaka ma szansę stać się istotnym instruktażem działania według strategii zakładających dywersję i opór wobec wszystkiego, co uznano za normy i obowiązujące reguły. Łamanie zasad wpisywało się w założenia przedstawicieli surrealizmu; bohaterowie *Zemsty wyobraźni* pozostają wierni wielu ideom propagowanym przez grupę Bretona, mimo że tworzą w zupełnie innych realiach historycznych. Poszczególni autorzy i autorki, prezentując w swoich projektach nieskrępowaną wyobraźnię, mierzą się ze spektrum problemów, które nie jest podporządkowane jednej, naczelnej kategorii. Większość z nich można uznać za uniwersalne, ponieważ prędzej czy później staną się wyzwaniem dla każdego czytelnika. Prawdopodobnie to właśnie ów katalog problemów skłonił Franczaka do zestawienia ze sobą różnych — często pozostających na antypodach — estetyk i światopoglądów. Lekturę publikacji można porównać do podróży po „ogrodzie o rozwidlających się ścieżkach²”; struktura *Zemsty wyobraźni* podporządkowana jest regule stopniowego oddalania się od surrealistycznych idei, stanowiących kluczowe elementy publikacji, i zmierzania w stronę autorskich światów, gdzie nierzadko rządzą absurd, czarny humor i zmysł obserwacji. Opowieść Franczaka rozchodzi się w wielu kierunkach, zagarnia coraz więcej zjawisk. Jej niewątpliwym atutem jest aleatoryczność — lekturę książki można rozpocząć od dowolnego momentu i przemieszczać się, ignorując kompozycję i poszczególne części. Każdy tekst (oprócz cyklu *Stulecie okrutnych cudów*, który był publikowany na łamach internetowej wersji „Czasu Kultury”) funkcjonuje jako zamknięta całość, dlatego czytelnicy mogą swobodnie zmieniać kolejność zapoznawania się z kolejnymi całościami, czytać kolejne rozdziały naprzemiennie lub w klasyczny i nierebeliancki sposób.

Otwarta forma publikacji skłania do poszukiwania kolejnych „pasujących” nazwisk i zjawisk, które nie zostały uwzględnione, skłania również do polemiki. Widać więc wyraźnie, że *Zemsta wyobraźni* „działa” i oddziałuje na dwóch poziomach: stanowi zaproszenie do dialogu/sporu oraz wypełnia białe plamy światowej i polskiej krytyki akademickiej. Można odnotować jeden zarzut, który wiąże się ze specyfiką tekstów publikowanych pierwotnie na łamach czasopism literackich: niektóre całości przyjmują formę streszczeń poszczególnych tekstów literackich. Zabieg ten wydaje się wskazany w czasopiśmie wymagającym kondensacji i zaprezentowania tylko węzłowych problemów. W książce eseistycznej partii zawierające streszczenia mogłyby zostać rozszerzone i sfunkcjonalizowane. Przykładem studium polegającego na biegu od streszczenia do

² Nawiązując do tytułu opowiadania Jorge Luisa Borgesa, które ukazało się w zbiorze *Fikcje*.

streszczenia jest tekst poświęcony utworom Leonory Carrington³. Znacznie ciekawszą strategią okazałoby się zarysowanie szerszego kontekstu dla twórczości autorki *Debiutantki* i zaprezentowanie jej oryginalnej i „rewolucyjnej” prozy. W *Zemście wyobraźni* mamy więc często do czynienia z tekstami czekającymi na swoje uzupełnienia/dopowiedzenia. To, co proponuje Franczak, okazuje się wystarczające, jednak niekiedy forma krótkiego tekstu nie została zmieniona na potrzeby publikacji książkowej ze szkodą dla erudycyjnych analiz i możliwości prezentacji wyobraźni samego literaturoznawcy.

Zemsta wyobraźni to książka o pisarkach i pisarzach buntujących się wobec obowiązujących reguł lub przewidujących przyszłość; eksplorowanie nieznanego, pozostawanie w kontrze, opór wobec zastanych konwencji, unikanie sztampy i poszukiwanie nowych ujęć zjawisk niebezpiecznych, a jednak pozostających w bliskim sąsiedztwie (wojna) — to tylko część ambitnego przedsięwzięcia, którego celem jest mapowanie i katalogowanie dużego wycinka literatury zadłużonej w estetyce surrealizmu.

To zaskakujące, że do tej pory nie ukazała się książka podejmująca temat dziedzictwa surrealizmu w sposób przekraczający proste uzasadnienia bazujące na kontynuacji pewnych zjawisk (wpływ i nawiązanie). Owszem, książek dotyczących estetyki surrealizmu i światopoglądu ukazało się na tyle dużo, że można mówić o pewnym przesycie informacjami dotyczącymi ruchu, jednak ostatnie nowości wydawnicze świadczą o ponownym zainteresowaniu dokonaniemi przedstawicieli i przedstawicieli surrealizmu. *Zemstę wyobraźni* warto więc ulokować w polu różnych projektów, których celem jest naświetlanie historii jednostek i rewolucyjnych idei wyrażanych za pośrednictwem literatury i sztuki. Franczak udowadnia, że długie trwanie surrealizmu wynika z długowieczności idei propagowanych przez pisarki i pisarzy oraz wiary w emancypacyjną moc wyobraźni.

Zemstę wyobraźni — ze względu na jej rocznicowy charakter — można włączyć do listy książek odwołujących się do wspomnianej rocznicy albo uzupełniających, pogłębiających wiedzę o historii ruchu surrealistycznego (wśród nich znajduje się monografia Agnieszki Taborskiej *Spiskowcy wyobraźni. Surrealizm*; trzecie wydanie ukazało się w setną rocznicę manifestu Bretona). Biblioteka publikacji dotyczących surrealizmu wciąż się rozrasta, jednak projekt Franczaka należałoby umieścić w polu tych przedsięwzięć, których autorki i autorzy podejmują namysł nad kategorią szeroko pojętej wyobraźni. Co prawda badacz rozpoczyna swoją narrację od pomysłów propagowanych przez przedstawicieli ruchu, jednak kolejne części dotyczą bardzo odległego sąsiedztwa projektów lokujących się w polu eksperymentów awangardowych wykorzystujących pewne prawidłowości (abecedariusz, ciąg Fibonacciego jako zasada strukturalna), *science fiction*, *weird fiction*, prozy postapokaliptycznej, prozy absurdu i czarnego humoru oraz tych spod znaku surrealistycznej rewolucji. Mamy więc do czynienia z autorską antologią niepodlegającą prostym zaszeregowaniom i ujawniającą wieloletnie zainteresowania Franczaka. Jego projekt można określić jako niedoktrynalny, brak w nim jednej nici przewodniej, są za to różne odnogi i ścieżki warte eksploracji. Takie rozwiązanie wydaje się intrygujące i pozbawione rysu „przemocowego”; czytelnik wybiera z dostępnej listy tekstów jeden rozdział i po jego lekturze przeskakuje do zupełnie

³ W 2022 roku ukazał się w Polsce zbiór *Siódmy koń. Opowiadania zebrane*, w tym roku ukaże się zaś polski przekład publikacji *Surrealistyczne przestrzenie. Życie i sztuka Leonory Carrington* Joanny Moorhead (Smak Słowa, Sopot 2025).

innego. Co prawda możliwa jest linearna lektura *Zemsty wyobraźni*, jednak zachęcanie do łamania pewnych zasad wydaje się przemyślaną strategią w przypadku kogoś, kto eksploruje literaturę opierającą się regułom i nakazom. Truizmem byłoby porównywać zapoznanie się z kolejnymi fascynującymi interpretacjami do podróży, metafora ta została całkowicie wyeksploatowana i pozbawiona pierwotnej świeżości, jednak bieg myśli Franczaka wydaje się nieskrępowany i pozwala na odkrywanie tego, co dotąd pozostawało nieuświadomione lub częściowo ukryte. Można za nim nadążyć lub nie, lecz dużo większą presję powinni czuć ci, którzy chcieliby spojrzeć na zaprezentowaną literaturę przez pryzmat wybranych przez siebie kategorii. Czy znajdzie się śmiałek dorównujący kroku Franczakowi i równie zręczny w sposobie prezentowania autorskich pomysłów? Na takich trzeba jeszcze poczekać, być może pojawią się, choć jak twierdzi inny autor syntez — Sławomir Buryła — muszą wykazywać nie tylko wolę stanięcia w szranki ze starszymi, lecz również poczuć się pewnie na gruncie literatury, którą chcą omawiać, i cierpliwie ćwiczyć rzemiosło, jakim jest pisanie. Przede wszystkim pisanie eseju o literaturze.

ANDRZEJ JUCHNIEWICZ

 <https://orcid.org/0000-0001-7037-9907>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: andrzejjuchniewicz@o2.pl

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International license — [CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Received: 2025-05-24 | Revised: 2025-06-11 | Accepted: 2025-06-27